

STUDII DE ATELIER. CERCETAREA MINORITĂȚILOR NAȚIONALE DIN ROMÂNIA
WORKING PAPERS IN ROMANIAN MINORITY STUDIES
MŰHELYTANULMÁNYOK A ROMÁNIAI KISEBBSÉGEKRŐL

Nr. 13 • 2009

Yaron Matras

**VIITORUL LIMBII ROMANI:
CĂTRE O POLITICĂ
A PLURALISMULUI LINGVISTIC**

INSTITUTUL PENTRU
STUDIAREA PROBLEMELOR
MINORITĂȚILOR NAȚIONALE

Cluj-Napoca, 2009

STUDII DE ATELIER. CERCETAREA MINORITĂȚILOR NAȚIONALE DIN ROMÂNIA
WORKING PAPERS IN ROMANIAN MINORITY STUDIES
MŰHELYTANULMÁNYOK A ROMÁNIAI KISEBBSÉGEKRŐL

■ Nr. 13:

Autor: Yaron Matras

Titlu: *Viitorul limbii romani: către o politică a pluralismului lingvistic*

■ Coordonator serie: Bokor Zsuzsa, Horváth István

© INSTITUTUL PENTRU STUDIAREA PROBLEMELOR MINORITĂȚILOR NAȚIONALE

Cluj-Napoca, 2009

ISSN 1844 – 5489

www.ispmn.gov.ro

■ Traducător: Petruța Teampău

■ Corector: Ana-Gabriela Pantea, Iulia Hossu

■ Lectori: Horváth István, Fosztó László

■ Concepție grafică, copertă: Könczey Elemér

■ Tehnoredactare: Sütő Ferenc

■ Tipar: IDEA și GLORIA, Cluj-Napoca

Guvernul României nu își asumă conținutul Studiilor de Atelier. Lucrările sunt elaborate și asumate în exclusivitate de către ISPMN.

■ Yaron Matras este profesor de lingvistică la Universitatea Manchester, autor al volumului *Romani: A linguistic introduction* (Cambridge University Press, 2002), redactor al revistei *Romani Studies* (<http://www.romanistudies.org>) și directorul proiectului The Manchester Romani Project (<http://romani.humanities.manchester.ac.uk>).

■ Yaron Matras is Professor of Linguistics at the University of Manchester, author of *Romani: A linguistic introduction* (Cambridge University Press, 2002), editor of the journal *Romani Studies* (<http://www.romanistudies.org>) and director of the Manchester Romani Project (<http://romani.humanities.manchester.ac.uk>).

Email: aron.matras@manchester.ac.uk

Abstract

■ În ultimul deceniu am asistat la emergența pluralismului lingvistic în utilizarea limbii romani, în mass-media și instituțiile de învățământ: codificarea lingvistică este în primul rând regională, vizând un public regional. Inițiativele la acest nivel sunt autonome și își implementează propriile soluții. În același timp, se dezvoltă o rețea internațională de activități de codificare a limbii romani – prin întruniri, corespondență, schimb de publicații și prin internet. Problema cu care se confruntă organizațiile implicate în politica lingvistică este aceea de a concepe rețelele și cooperarea internațională, luând în calcul, în același timp, realizările descentralizării deceniului precedent. Calea practică este adoptarea pluralismului ca politică lingvistică: susținerea inițiativei și creativității regionale, concomitent cu consolidarea eforturilor de a stabili rețele și schimburi internaționale. Utilizatorii limbii romani scrise ar trebui să îmbrățișeze ideea că diverse forme ale limbii pot fi întrebuițate în contexte diferite, precum și pe aceea conform căreia, codificarea poate fi flexibilă și orientată către comunicarea practică, mai degrabă decât spre una rigidă, care servește drept simbol al loialității față de un anumit standard. Prin urmare, limba ca bun comun, va cuprinde o îmbinare de varietăți lingvistice, și nu doar o singură formă a sa. O astfel de politică este adecvată situației specifice a romilor ca minoritate transnațională, cu centre regionale dispersate ale vieții culturale și publice. De asemenea, este potrivită pentru generația tânără a utilizatorilor limbii, care s-au deprins să învețe practicând, folosind creativitatea individuală și flexibilitatea în utilizarea limbii scrise prin noile tehnologii comunicaționale precum mesajele-text, e-mail și chat-room-urile de pe internet.

Cuprins

Drepturile lingvistice, o componentă a drepturilor omului	■	5
Provocarea planificării lingvistice	■	6
Obstacole în calea planificării lingvistice în limba romani	■	6
Codificarea regională în limba romani: scurtă privire de ansamblu	■	7
Republica Cehă și Slovacia	■	7
Ungaria	■	7
România	■	7
Macedonia	■	8
Serbia	■	8
Bulgaria	■	8
Austria	■	8
Rusia	■	9
Finlanda	■	9
Suedia	■	9
Germania	■	9
Semnificația „pluralismului”	■	10
Implicații pentru dezvoltarea resurselor	■	13
Implicații pentru proiectul curricular	■	14
Rolul experților și ajutorul extern	■	16
Perspective de viitor	■	17
Bibliografie	■	17

VIITORUL LIMBII ROMANI: CĂTRE O POLITICĂ A PLURALISMULUI LINGVISTIC¹

Drepturile lingvistice, o componentă a drepturilor omului

■ În ultimii ani, în special începând din 1990, rețeaua largă de activiști și inițiative cunoscută drept Mișcarea Romani a reușit să atragă atenția guvernelor naționale și instituțiilor internaționale asupra nevoilor romilor ca minoritate etnică. Mișcarea Romani a plasat problematica drepturilor romilor pe agenda politicilor naționale și internaționale. Nenumăratele rezoluții ale organizațiilor multilaterale – precum Consiliul Europei, Comisia ONU a Drepturilor Omului, OSCE etc., dar și diversele inițiative guvernamentale – dovedesc acest fapt.

La fel ca în cazul altor minorități etnice, drepturile omului ale romilor au două dimensiuni principale: în primul rând, protejarea dreptului romilor de a avea acces egal la șansele pe care societatea le oferă tuturor celorlalți cetățeni ai săi. În al doilea rând, dreptul de a exercita controlul asupra unor domenii de activități culturale care sunt proprii minorității în cauză; cu alte cuvinte, dreptul romilor de a-și desfășura propriile activități culturale.

Probabil limba este cel mai vizibil produs cultural pe care o minoritate poate aspira să îl gestioneze și să îl dezvolte prin ea însăși. Acest lucru a fost de mult acceptat în contextul dezbaterilor internaționale cu privire la drepturile omului: dacă discriminarea pe bază lingvistică reprezintă o violare a Declarației Universale a Drepturilor Omului, Convenția ONU pentru Drepturile Copilului din 1989 merge mai departe și protejează dreptul copilului aparținând unei minorități de a utiliza propria limbă. Dreptul minorităților de a-și folosi propria limbă în spațiul privat și în cel public, dar și dreptul de a-și folosi limba în diferitele sfere ale vieții publice este ancorat în Declarația ONU a Drepturilor Persoanelor Aparținând Minorităților Naționale sau Etnice, Religioase și Lingvistice din 1993 și, mai detaliat, în Carta Europeană a Limbilor Regionale sau Minoritare din 1992. Este deci general conștientizat faptul că sprijinul față de limbile minorităților face parte integrantă din pachetul de măsuri pentru asigurarea drepturilor omului ale unei minorități.

Nevoia de măsuri care să susțină limba romani a fost menționată explicit în numeroase rezoluții internaționale (vezi Bakker–Marcia 2001). Una dintre cele mai citate este Recomandarea nr. 1203 privind Țigani din Europa, emisă în 1993 de către Consiliul Europei, care solicită un program european pentru studiul limbii romani. În câteva țări, incluzând aici Macedonia, Finlanda, Suedia și Austria, există cel puțin o formă de recunoaștere legislativă sau chiar constituțională a limbii romani. Alte câteva țări europene au inițiat politici de încurajare activă și de sprijin pentru proiectele-pilot implicate în învățământul și în transmisiunile radiotelevizate în limba romani.

1 Articolul a apărut prima dată în limba engleză: Matras, Yaron: The future of Romani: Toward a policy of linguistic pluralism. *Roma Rights Quarterly* 1, 31–44, 2005, http://www.llc.manchester.ac.uk/Research/Projects/romani/downloads/2/Matras_Pluralism.pdf.

Provocarea planificării lingvistice

■ La ce ne gândim când vorbim de protecția limbilor minorităților? Carta Europeană pentru Limbile Regionale sau Minoritare enumără câteva implementări concrete de recunoaștere și protecție:

- protecție generală prin promovarea respectului față de limbă și încurajarea folosirii ei în public și în privat;
- acordarea de facilități pentru predarea și învățarea limbii atât pentru vorbitori, cât și pentru nevorbitori;
- includerea limbii în curriculum, în special la nivel primar;
- acordarea de asistență pentru educația preșcolară în limba respectivă pentru copiii ai căror familii le solicită;
- promovarea studiului în și cercetării asupra limbii respective, precum și predarea acestei limbi la nivel secundar și liceal;
- asigurarea facilităților de traducere și de interpretariat pentru limba în cauză în serviciile publice;
- asigurarea transmisiunilor radiotelevizate în limba respectivă, sprijin pentru ziare, precum producerea și distribuirea de materiale audio-vizuale în această limbă.

Sarcina guvernelor în legătură cu aceste provocări este în primul rând aceea de a face posibil astfel de activități (de exemplu, prin adoptarea unor decizii privind forma programei școlare); apoi, să le susțină financiar (prin plata producției de resurse sau a angajării și a educării personalului); și, în fine, să adopte o politică prin care să încurajeze utilizarea și dezvoltarea limbii minorității. Totuși, există o provocare suplimentară în cazul limbii romani, caz în care nu există o tradiție a utilizării limbii în funcțiile expuse mai sus, nici o rezervă de personal – autori, profesori sau moderatori –, niciuna de resurse – materiale didactice, cărți și filme – pentru a face posibilă introducerea limbii în domeniile relevante. În astfel de situații este necesară o *planificare lingvistică* – un efort ce vizează reformarea limbii și înzestrarea acesteia cu anumite funcții necesare: un sistem de scriere, o gramatică și un vocabular tehnic care să acopere domeniile instituționale de folosință.

În mod tradițional, se consideră că planificarea lingvistică cuprinde două domenii de activitate. Cel dintâi este esențialmente socio-politic și vizează reglementarea *statutului* limbii. Al doilea este mai degrabă tehnico-lingvistic și vizează corpul materialului lingvistic sau *corpusul* limbii. Aici, forurile decizionale urmăresc, în mod tradițional, soluționarea următoarelor probleme: care formă a limbii (de exemplu care dialect) ar trebui să fie întrebuițat în scris și în educație, în mass-media și în alte funcții publice? Care sistem de scriere ar trebui să fie adoptat sau creat pentru limbă (adică cum ar trebui să fie limba *codificată*)? Cum poate fi extins vocabularul limbii pentru a fi satisfăcute noile sale funcții? În fine, cum pot fi luate deciziile în privința alegerii unei variante, a sistemului de scriere și a vocabularului care mai apoi să fie propagate printre potențialii utilizatori ai limbii?

Obstacole în calea planificării lingvistice în limba romani

■ Romani este doar una din multitudinea limbilor de pe glob în cazul cărora nu s-a stabilit o tradiție a unei variante *standard* de scriere. Absența unui asemenea standard și prezența a numeroase dialecte este uneori confundată cu o presupusă inexistență a „unei limbi romani distincte”. De fapt, multe limbi europene prezintă o varietate dialectală, astfel tipul de diferențe identificat între multiplele dialecte romani nu este deloc un fapt neobișnuit. Absența unei variante lingvistice standard pentru uzul comunicării transregionale, în scris ori în instituții, înseamnă totuși că nu există o opțiune evidentă pentru o variantă unică în satisfacerea funcțiilor publice ale unei limbi scrise sau oficiale.

În unele privințe, limba romani se află într-adevăr într-o situație unică: ea este dispersată în multe regiuni și diferite state din Europa și dincolo de granițele ei. Nu există o autoritate sau o organizație unanim acceptată căreia să i se poată încredința luarea deciziilor de planificare lingvistică pentru întregul limbii romani, cu atât mai puțin implementarea acestora în diferite regiuni; astfel, responsabilitatea cade pe seama guvernelor individuale, în timp ce activitățile de codificare sunt diverse și fundamentate regional. Populațiile vorbitoare de limba romani sunt toate bilingve, limbile de stat respective (și uneori alte

limbi minoritare) influențând dialectele romani individuale. Aceasta se referă atât la structura internă a limbii, în special la utilizarea vocabularului tehnic sau instituțional, cât și la forma „exterioară”: opțiunea pentru sistemul de scriere este adesea dependentă, din motive de accesibilitate și de confort, de sistemul de scriere al respectivei limbi de stat.

Prin urmare, dilema este următoarea: pentru a proteja și promova drepturile lingvistice romani asemeni drepturilor omului, este nevoie să se elaboreze materiale didactice și mass-media în această limbă și, de asemenea, să se pregătească profesori și scriitori. În absența unei limbi scrise standardizate, toate acestea nu pot fi realizate fără planificare lingvistică. Totuși, nu există un concept uniform pe care să se fondeze planificarea lingvistică, nicio instituție clar acreditată sau autorizată care să poată proiecta și implementa un astfel de concept.

Codificarea regională în limba romani: scurtă privire de ansamblu

■ Cu toate acestea, planificarea lingvistică în cazul limbii romani nu este lipsită de conținut. Într-adevăr, în ultimul deceniu sau chiar mai de demult, a avut loc o creștere rapidă a activităților de planificare lingvistică locală și regională pe cuprinsul Europei. Realitatea din teren este cea a unei mobilități dinamice, organice a eforturilor de codificare lingvistică, care a avut rezultate în forma rețelelor regionale mass-media, a publicațiilor și a resurselor pentru învățământ, rezultate care nu mai pot fi ignorate și care trebuie luate în considerație în orice evaluare globală a situației planificării limbii romani. Voi face o scurtă prezentare generală a unor astfel de activități (pentru alte expuneri detaliate ale practicilor de codificare în cazul limbii romani, vezi Matras 1999, Halwachs–Zătreanu 2004). Este doar o mostră, fără pretenția de a pune la dispoziție o descriere comprehensivă a tuturor statelor sau a tuturor activităților relevante din statele menționate.

Republica Cehă și Slovacia

Eforturile de codificare au început spre sfârșitul anilor '60 și au fost revitalizate după tranziția politică din 1990 (vezi Hübschmannová 1995). Cea mai mare parte a materialului scris este redactat în dialectul slovac estic, dar există și unele material în alte variante vorbite în țară, inclusiv dialectul lovari. Sistemul de scriere este fundamentat pe cel al limbii cehe și slovace, incluzând simbolurile diacritice {š, č, ž} și {ď, ľ}. Sunetele aspirate sunt exprimate prin {ph, th, kh, čh} iar {h} și {ch} sunt distincte. Publicațiile în romani cuprind literatură și poezie, materiale educaționale, unele periodice bilingve, unele având *website*-uri proprii, și cel puțin o revistă academică bilingvă. Învățământul limbii romani se derulează în diverse părți ale ambelor state, la nivel primar și secundar, iar în Republica Cehă și la nivel universitar.

Ungaria

De regulă, limba romani scrisă se bazează pe dialectul lovari. Sistemul de scriere face uz de simbolurile {ny, ly, gy} pentru palatale, precum în limba maghiară, dar diferă de aceasta prin folosirea lui {sh, ch, zh} și prin evitarea diferențelor în lungimea vocalelor. Aspiratele sunt {ph, th, kh}. Publicațiile în romani includ materiale de descriere gramaticală și de învățare a limbii, traduceri literare și periodice, dintre care unele apar pe *web*. Limba romani este predată sporadic la nivel primar și secundar, dar și la cel puțin o universitate. De asemenea, există emisiuni TV transmise în mod regulat în romani.

România

Ministerul educației din România a adoptat limba romani în programa oficială la începutul anilor 1990, actualmente fiind predată la toate nivelurile, în școli și universități. Ministerul a produs și a adoptat o serie de manuale în limba romani și alte materiale educaționale în acest scop. Varianta folosită este bazată într-o oarecare măsură pe dialectul căldărași, dar se încearcă formarea unei „limbi comune” prin încorporarea de elemente și din alte dialecte. Curricula adoptă un sistem de scriere creat de către Marcel Cortiade (Courthiade). Este un alfabet mai degrabă neobișnuit ce conține, pe lângă diacritice {š} și {ž},

simboluri „arhegrafemice”: {ʒ} trebuie pronunțat diferit în dialecte diferite, fie ca *dž*, *ž* sau *z*, în timp ce {q, ç, ø} reprezintă variațiile sunetelor *k/g*, *s/ts* și *t/d*, respectiv într-o serie de terminații gramaticale – mai exact: terminațiile declinărilor substantivelor și ale pronomelor – astfel: *man-ge* „pentru mine” se scrie {manqe} în timp ce *tu-ke* „pentru tine” este {tuqe}. Există și texte romani produse independent, în care autorii acestora tind să folosească sisteme de scriere bazate pe limba română, cu adoptarea unor convenții internaționale, cum ar fi {š}.

Macedonia

O formă flexibilă a limbii romani literare a fost propusă încă din 1980, de către Kepeski și Jusuf, pornind de la dialectele *džambazi* (*gurbet*) sau *arli* și folosind sistemul de scriere sud-slavic atât în forma latină, cât și chirilică, varianta latină incluzând diacriticele {š, č, ž} și aspiratele {ph, th, kh, čh} (Jusuf-Kepeski 1980). Principii asemănătoare au fost adoptate ca urmare a unei conferințe de standardizare, la începutul anilor '90, și implementate printr-o serie de publicații – incluzând aici documentele recensământului național – și unele periodice (Friedman 1999). Pe lângă periodicele tipărite, există câteva *site*-uri în limba romani din Macedonia, unele preferând simbolurile {sh, ch, zh} în locul diacriticelor corespunzătoare. Există, de asemenea, emisiuni televizate regulate în romani.

Serbia

Se pare că cele mai multe publicații sunt în dialectul *gurbet/džambazi* și urmează sistemul de scriere sârb fie în varianta chirilică, fie, mai adesea, în cea latină, incluzând {š, č, ž, ć} și {ph, th, kh, čh} pentru aspirate. Periodicul *Them*, care apare în districtul Voivodina, este unul dintre puținele ziare populare care apar exclusiv în limba romani. Alte publicații includ publicistică politică și colecții biografice. O serie de materiale educaționale au fost pregătite la nivel local, rezidând pe inițiativa particulară și deseori pe resursele private ale profesorilor, existând proiecte-pilot pentru a le introduce în programa școlară la nivel primar. Cursuri de limbă romani sunt acum introduse la cel puțin o universitate. Există emisiuni radio în mod regulat în romani iar câteva *site*-uri romani au fost create în Serbia.

Bulgaria

Autorii tind să folosească în scris propriile lor dialecte individuale. Există publicații în limba romani în dialecte precum *erli* din Sofia, variantele *Kalburdžu* ale districtului Varna și așa-numitul dialect „*drindari*” din Sliven. Asistăm actualmente la tendința dominantă de a întrebuița scrierea latină pentru romani, uneori adaptând diacriticele {š, č, ž}, dar, cel mai adesea, folosindu-se de combinațiile neutre din punct de vedere diacritic {sh, ch, zh}, cu aspirate {ph, th, kh} și palatale {tz, lz} etc. O trăsătură aparte este vocala centrală {w}. Publicațiile în limba romani includ material educațional, biografii, antologii și publicistică politică, cum ar fi și revista periodică bilingvă *Andral*. Ocazional, limba romani a fost introdusă în programa școlară la nivel primar iar Ministerul Educației a numit un coordonator pentru învățarea limbii romani, deservind școli de pe întreg cuprinsul țării. Recent, un curs de limba romani a fost lansat la nivel universitar.

Austria

La începutul anilor 1990, a fost lansat un proiect cu scopul de a codifica varianta pe cale de dispariție a limbii romani din districtul Burgenland (Halwachs 1996). O echipă formată din lingviști și reprezentanți ai comunității a realizat un sondaj iar populația vorbitoare a fost chestionată în privința preferințelor la sistemul de scriere. În urma sondajului, a fost introdusă o formă scrisă a dialectului romani Burgenland bazată pe sistemul de scriere german. Proiectul a beneficiat de sprijin guvernamental și a produs antologii de narațiuni populare și texte biografice sub formă de cărți și CD-uri audio, materiale educaționale lingvistice incluzând jocuri pe calculator interactive în limba romani, benzi desenate și două periodice, unul dintre acestea fiind adresat copiilor. Limba romani este acum o componentă curentă a curriculei regionale în școlile de nivel primar și secundar, fiind oferită, de asemenea, la nivel universitar. Se mai derulează proiecte de codificare și de dezvoltare a unor materiale similare pentru alte variante ale limbii romani din Austria, incluzând *căldărași*, *lovari* și *arli*. Alte publicații cuprind antologii biografice în dialectul *lovari*, un periodic bilingv în romani *căldărași* și, ocazional, transmisiuni radiotelevizate regionale în romani.

Rusia

În ultima vreme, nu au existat schimburi intense între comunitățile rome din Rusia și cele din alte părți ale Europei, dar există o tradiție rusă a codificării limbii romani, bazată pe dialectul *russka roma* și sistemul de scriere cu caractere chirilice, începută încă din anii '30. Multe dintre textele vechi au fost distruse, dar câteva sute de cărți și periodice în romani au fost recent republicate pe internet în cadrul proiectului Rombiblio.

Finlanda

Aici, eforturile de codificare au început la mijlocul anilor 1990. Folosindu-se de varianta locală finlandeză a limbii romani, un grup de lingviști și reprezentanți ai comunității a conceput un sistem de scriere care se folosește de simboluri diacritice {š, č, ž} și de aspirate {ph, th, kh, čh}, dar se introduce un nou semn diacritic {ĥ} pentru a reprezenta un sunet unic adoptat din suedeză în dialect. Precum în finlandeză, dublarea literelor reprezintă o articulare lungă a sunetelor. Acest sistem de scriere a servit producerii unor manuale educaționale și a materialelor de informare publică. Se predă ocazional limba romani la nivel școlar primar și secundar, iar studiul asupra limbii se desfășoară la un institut de cercetare de stat. Există, de asemenea, activități de pregătire a cadrelor didactice, precum și emisiuni radio săptămânale.

Suedia

Aici, realizarea de materiale educaționale se derulează încă de la mijlocul anilor '80. Grupurile vizate sunt comunitățile locale vorbitoare de căldărași/lovari și, mai nou, imigranți vorbitori de variante arli. Unele texte adoptă dialectele anterioare, altele sunt scrise într-un amestec de două sau mai multe variante. Sistemul de scriere este în general cel adoptat în Europa Centrală, incluzând diacriticele {š, č, ž, ě} și aspiratele {ph, th, kh, čh}.

Germania

Deși Germania a ratificat Carta Europeană a Limbilor Regionale sau Minoritare și a acceptat limba romani ca fiind una dintre limbile ei minoritare, recunoașterea este restrânsă la dialectele romani vorbite de către cetățenii germani. Paradoxal, cea mai veche asociație a romilor din țară, Consiliul Central al Populației Sinti și al Romilor din Germania, s-a opus atât dezvoltării de materiale scrise în romani, cât și utilizării limbii în viața publică. Cu toate acestea, întâlnim diverse inițiative locale pentru elaborarea de materiale tipărite și audio-vizuale în romani care să fie incluse în programa școlilor primare. În 1996, autorul a supervizat traducerea unei serii de broșuri la nivel primar și preșcolar în trei dialecte diferite (gurbet, lovare/căldărași și *polska roma*), folosind sistemul de scriere central european sau „internațional”, cu {š, č, ž, ě} și {ph, th, kh, čh}. Profesori de la diferite școli și-au elaborat propriile materiale. Limba romani este folosită de către activiști ca limbă de corespondență cu partenerii lor din alte țări, iar *chat-room*-urile de pe internet oferă un forum pentru schimbul dintre diferite dialecte romani, mai cu seamă sinti. În Germania au înflorit, de asemenea, activitățile de misionariat, conducând la publicarea de materiale religioase și traduceri ale Evangheliilor în dialecte romani, în special sinti.

Departea de a fi exhaustivă, această trecere în revistă demonstrează în primul rând că limba romani ocupă o poziție tot mai însemnată în viața publică a comunităților rome, incluzând periodice, emisiuni radiotelevizate, materiale didactice și programe școlare. Se mai arată, de asemenea, că inițiativa este una regională și adesea locală. Autorii tind să scrie pentru un public din imediata lor apropiere iar cei ce modelează politicile lingvistice adoptă soluții ce pot fi implementate în cadrul propriei lor regiuni sau, uneori, în interiorul frontierelor unui stat. Resursele pe care se sprijină aceste activități sunt, de asemenea, în mare măsură locale: uneori resursele personale ale autorilor sunt investite în activitățile de codificare, altele sprijinul este primit din partea autorităților locale, regionale sau de stat, adesea acestea fiind distribuite prin ONG-uri către indivizi, din *grant*-uri oferite de către fundații internaționale și organizații multilaterale.

Trăsătura cea mai evidentă a încercărilor actuale de codificare a limbii romani este, prin urmare, caracterul lor multicentric. Nu li se dă curs apelurilor exprimate de către activiștii roma precum Hancock sau Kochanowski în favoarea adoptării unui dialect unic, drept standard (vezi Hancock 1993; Kochanowski 1995). Nici propunerea lui Cortiade pentru un alfabet uniform și un standard construit artificial,

propunere susținută printr-o rezoluție a Uniunii Internaționale a Romilor din 1990 (Courthiade 1990), nu a câștigat o popularitate prea largă, în afară de utilizarea ei în sistemul educațional românesc și de un număr mic de persoane, mai ales din Serbia, Macedonia și Albania. În schimb, tendința dominantă este cea a unui model „multicentric” (vezi Hübschmanová–Nestupný 1996) în care modele diferite de codificare coexistă în paralel, drept concepte legitime și coerente în propriile lor contexte.

Cu toate că diferitele modele sunt independente unele de altele, se pot identifica și unele tendințe globale în alegerea sistemului de scriere. În primul rând, majoritatea a modelelor de codificare urmăresc un soi de compromis între sistemul de scriere al alfabetului statului respectiv și convențiile „internaționale” de transliterare adoptate de către lingviști, în scopul analizei descriptive a dialectelor romani, ceea ce presupune utilizarea de {š, č, ž} și de {ph, th, kh, čh}. Cu cât este mai adâncă diferența dintre limba de stat și acest sistem internațional de transliterare – de pildă în Suedia, Finlanda, Ungaria sau Bulgaria –, cu atât sunt mai mari compromisurile pe care autorii sunt dispuși să le facă în favoarea sistemului „internațional”. Paralel cu trei simboluri {š, č, ž} folosind diacritice, găsim și o a doua opțiune, una „anglicizată”, conținând {sh, ch, zh}. Cea din urmă prezintă unele avantaje, mai ales în comunicarea prin *e-mail* sau pagini *web*, acolo unde diacriticele nu sunt întotdeauna transmise prin diferitele platforme *software*.

Faptul că autorii acceptă compromisuri și manifestă o tendință de acomodare cu soluțiile „internaționale” dovedește că rețeaua internațională are de jucat un rol chiar și în activitățile de codificare regionale și multicentrice. Acest lucru devine tot mai evident în ultimii ani când multe periodice în limba romani și alte publicații dețin *website*-uri care sunt ușor accesibile și care sunt citite de către o audiență din afara țării lor de origine. Unele publicații electronice în limba romani includ și contribuții din alte țări, scrise în diferite dialecte și în diferite sisteme de scriere. Într-adevăr, variațiile în privința convențiilor de scriere și a alegerii dialectului se regăsesc adesea chiar și într-o singură publicație tipărită. Dincolo de aspectele tehnice ale ortografiei, schimbările și acomodarea reciprocă pot fi identificate și la nivelul răspândirii noului vocabular. Termeni precum *čaćipena* pentru „drepturi” sau *raja* pentru „autorități” sunt extrase din vocabularul vechi al limbii, dar li se conferă sensuri noi, instituționale, care sunt înțelese în diferitele centre de activitate dispersate ale mișcării culturale și politice rome.

Correspondența electronică este probabil instrumentul cel mai puternic al comunicării scrise în limba romani. Variația ortografică este nivelată în *e-mail*-uri datorită absenței, în general, a diacriticelor din majoritatea sistemelor. Pe de altă parte, *e-mail*-ul pune în contact autori cu diferite profiluri dialectale. Prin însăși natura sa – ca mijloc de comunicare lax, spontan, rapid și totuși eficient, atât în public, cât și în privat – *e-mail*-ul se pretează la o abordare experimentală a scrisului: scriitorii își folosesc propriile dialecte, dar răspund unor utilizări specifice create de către interlocutorii lor. Ei experimentează cu concepte și convenții ale scrierii fără stânjeneală sau teama unor sancțiuni, creându-și propriile sinteze individuale între ceea ce ei consideră a fi varianta lor „proprie”, „autentică” și structurile „celelalte”, „diferite” cu care decid să se acomodeze. A scrie mesaje electronice în limba romani reprezintă un adevărat izvor al diversității lingvistice și, în același timp, o puternică forță de convergență.

Semnificația „pluralismului”

■ O trăsătură neobișnuită a peisajului planificării lingvistice multicentrice a limbii romani este absența oricărei concurențe deschise. În ansamblu, cei implicați în activitățile de codificare par să fie deschiși la diversitatea modelelor de codificare, chiar dacă discuțiile și consultările sunt la ordinea zilei, se manifestă puține încercări vizibile de a interfera cu soluțiile și strategiile adoptate de către alții. Prima concluzie care se poate trage din această observație este aceea că, uniformitatea lingvistică și simbolistica atașată ei nu constituie pentru cei mai mulți activiști romani un punct de maximă prioritate pe agenda lor. Într-adevăr, dacă examinăm circumstanțele istorice în care se creează standardele lingvistice, observăm că, în general, acestea satisfac o nevoie de putere – prin impunerea unei singure variante a limbii pentru toți utilizatorii în sferile publice ca educația, serviciile publice și emisiunile radiotelevizate; o nevoie de control – prin recompensarea celor care aderă la acest standard și prin impunerea de sancțiuni pentru cei care nu o fac, cel mai adesea prin teste în cadrul sistemului educațional și prin calificativele pe care le oferă; și, în fine, o nevoie pentru un simbol național unitar cu care se pot identifica utilizatorii limbii și pe care îl pot considera „al lor”. Pentru majoritatea utilizatorilor limbii romani scrise niciuna dintre aceste

cerințe nu poate fi identificată dincolo de domeniul local sau regional. Cu toate că unitatea politică (în sensul urmăririi unei cauze comune) se află pe agenda celor mai multe asociații și inițiative, majoritatea nu privesc diversitatea lingvistică drept obstacol în calea unității.

Poate ar fi util ca în acest punct să ne întoarcem la chestiunea diferențelor dialectale ale limbii romani, al căror rol de a fi potențiale obstacole în calea comprehensibilității mutuale este evidențiat adesea. De fapt, dialectele romani formează un continuum de-a lungul Europei, dialectele apropiate tinzând în general să se asemene unele cu celelalte. În plus, există bineînțeles acele dialecte care sunt vorbite de către comunități ai căror predecesori au emigrat în actualele locații după secolele al XVIII-lea și al XIX-lea și ale căror dialecte sunt oarecum „insulare”. În ansamblu, dialectele romani sunt destul de omogene, descinzând în urmă cu 600 de ani din aceeași limbă veche (pe care o numim „limba romani timpurie”), acestea fiind în continuare supuse influențelor reciproce, chiar și după dispersia lor. Vocabularul de bază și gramatica nu ridică, de regulă, bariere în calea înțelegerii reciproce. Un obstacol mai important îl constituie însă, cuvintele preluate din limbile învecinate, care bineînțeles diferă în funcție de dialect. Totuși, în conversațiile dintre oameni cu experiențe diferite, vorbitorii tind să evite implicarea unui mare număr de cuvinte străine, întrerupând schimbarea de cod, ca să spunem astfel, și preferă în schimb să parafrazeze mulți termeni.

Din punctul de vedere al ritmului și al fonologiei (așa-numitul „accent”), care într-adevăr impun dificultăți în înțelegerea reciprocă, dialectele romani ar putea fi împărțite în trei grupuri principale: dialectele din sud-estul și centrul-estul Europei (din Grecia și Turcia până în Ungaria și Slovenia, incluzând Moldova) sunt, cu puțin efort, inteligibile reciproc în comunicarea directă. Același lucru poate fi afirmat cu privire la dialectele din zonele țărilor baltice și ale Europei de Est (Polonia, Slovacia, Ucraina, Rusia). În fine, dialectele Europei de Vest (Germania și țările învecinate) formează un grup coerent, împreună cu dialectul romani finlandez și unele dialecte romani din sudul Italiei care sunt în poziții întrucâtva izolate. Comunicarea directă între oricare dintre aceste grupuri este mai dificilă și necesită rectificări și experiență, dar este departe de a fi imposibilă.

Având în minte aceste lucruri, se poate considera că schimburile scrise între autori aparținând diferitelor dialecte pot permite, cu certitudine, o comunicare eficientă, de vreme ce sunt îndeplinite trei condiții:

- participanții să fie dispuși să accepte forme care nu le aparțin și să opereze modificări minore în propriul sistem de scriere. Pe scurt, participanții trebuie să fie pregătiți să se acomodeze cerințelor situației;
- uzul cuvintelor de împrumut să fie păstrat la un nivel minim, în locul lor fiind alese parafrazări sau internaționalisme binecunoscute;
- sistemele de scriere folosite de către participanți să fie suficient de asemănătoare astfel încât ei să fie capabili să decodeze reprezentarea grafică a sunetelor și a cuvintelor.

Rezultatul unor astfel de schimburi în limba romani scrisă între diferite dialecte poate fi comparat cu abilitatea de a citi a scandinavilor (vorbitori de norvegiană, daneză și suedeză), fiecare putând cu ușurință să înțeleagă limba scrisă a celorlalți, chiar dacă întâmpină dificultăți în a înțelege unele limbi scandinave în comunicarea directă. Astfel, se poate considera că *pluralismul lingvistic* în romani presupune trei principii fundamentale:

- **pluralismul regional:** forme diferite ale limbii scrise pot fi întrebuințate în diferite regiuni, fără piedici majore pentru comprehensiunea reciprocă și fără a constitui o îngreunare a comunicării transnaționale între romi;
- **pluralismul contextual:** utilizatorii individuali ai limbii romani scrise pot opta pentru diferite forme și chiar pentru diferite sisteme de codificare (scrise) în contexte diferite. De exemplu, anumite convenții de scriere pot fi respectate în sistemul educațional al unei țări anume, în timp ce un alt sistem poate fi preferat în cazul unor periodice care apar în țara respectivă; literatura importată poate respecta un al treilea set de convenții, iar un *website* favorit poate respecta un al patrulea, în timp ce comunicarea informală pe internet le va permite indivizilor să își ordoneze opțiunile în funcție de preferințe. Utilizatorii pot învăța să se plaseze în diferite sisteme, în funcție de context;
- **pluralismul funcțional:** această idee ar trebui să ne dezvăluie faptul că scrisul, mai cu seamă în prezent, are întâi de toate rolul de a facilita comunicarea și transferul de informații, prin urmare servind în primul rând uzului funcțional al indivizilor. Utilizatorii unui limbaj scris ar trebui

să dispună de flexibilitatea de a lucra în mod creativ cu limba. Aceasta determină o abordare liberă a uzului limbii de către indivizi și grupuri, prin emanciparea de centrele de putere. Eficiența comunicării ar trebui să fie unica sancțiune sau recompensă asociată alegerii variantelor de formă fonologică, de lexic sau de ortografie.

S-ar putea obiecta prin faptul că un model al pluralismului lingvistic conform direcțiilor sugerate aici este probabil mult prea idealist, deci nu este unul fezabil. Aș răspunde prin a afirma că există câțiva factori care favorizează pluralismul limbii scrise în situația actuală – atât la nivel global, datorită comunicării transnaționale, atitudinilor postmoderne și noilor tehnologii, cât și cu referire particulară la experiența romilor.

Pluralismul reprezintă o tendință dominantă în domeniu, limba romani scrisă manifestând o codificare regională cu unele orientări internaționale. Niciun efort de unificare nu va reuși să aducă zeci sau sute de autori și mii de alți utilizatori ai limbii romani scrise sub controlul unei autorități unice. În schimb, nicio politică lingvistică ce-i ignoră sau încearcă să-i evite pe acești pionieri ai scrierii romani nu are șanse de reușită.

O nouă generație de intelectuali romi cunoaște diversitatea formelor limbii – atât orale, cât și scrise – grație întâlnirilor avute cu alți romi la conferințe internaționale, prin stagii de practică și seminarii de pregătire în domeniul ONG, dar și prin comunicarea electronică obișnuită și mesajele text. Mai ales prin intermediul ultimelor două forme de mass-media, scrisul, incluzând corespondența transnațională, a dobândit o nouă poziție în tiparele de comunicare cotidiană a indivizilor. Această generație poate accepta, înțelege și utiliza în mod creativ diferitele forme și variante ale limbii romani.

Acești tineri intelectuali romi, viitorul oricărei mișcări de alfabetizare în romani aparțin unei generații globale de utilizatori creativi și flexibili ai mijloacelor scrise de comunicare în masă, care se simt în largul lor experimentând cu diferitele variante ale cuvântului scris prin *chat-room*-urile de pe internet, *e-mail*-uri și mesaje text. Pentru ei, pluralismul lingvistic nu este doar un concept, ci și o realitate cotidiană.

Fără îndoială, pluralismul lingvistic are un impact global, ceea ce îl face să devină o normă, nu un handicap neobișnuit. Chiar și în limbi în care există o tradiție fermă și rigidă a unui standard uniform, o generație tânără de utilizatori își asumă libertatea de a adopta mai multă flexibilitate și funcționalitate. Dovadă este mixtura în scrierile britanice și americane ce apar chiar și în publicațiile academice de limbă engleză, pentru a nu vorbi de dispariția sau întrebuițarea aleatoare a apostrofulilor în cele mai multe scrieri informale în limba engleză. În Marea Britanie, o nouă metodă de alfabetizare – *Jolly Phonics* – este adoptată progresiv, prin care elevii sunt încurajați să experimenteze în mod liber regulile scrierii timp de câțiva ani în școala primară, pentru a se stimula încrederea și creativitatea expresiei și a comunicării scrise; în acest caz, funcția comunicativă este plasată deasupra adeziunii la norma formală. Alte dovezi sunt libertatea cu care anglicismele sunt încorporate în limbajul mass-media german (inclusiv în publicitate) și confuzia creată prin introducerea unei reforme ortografice în Germania, urmată imediat de retractarea ei din diverse domenii publice și din mass-media.

Aceste evoluții și altele similare arată că un standard nu trebuie interpretat în mod necesar în sensul modern, restrictiv – ca simbol al acceptării puterii și controlului autorității centrale. Un „standard” poate fi interpretat în contextul său contemporan evolutiv, mai degrabă ca o rețea de opțiuni dintre care utilizatorii pot alege și selecta într-un anumit context, pentru a întreține comunicarea eficientă. Evident, în absența unei autorități politice rome centrale și în perspectiva dispersiei geografice și a melanjului cultural care constituie diversele comunități de romi din Europa și nu numai, nimic altceva nu ar satisface atât expectanțele morale, cât și pe cele practice ale populației rome, decât posesia unui set divers de norme și opțiuni.

În era noilor tehnologii de comunicare și informare – în care textele pot fi transferate instantaneu dintr-un format în altul, în care motoarele de căutare pot oferi atât potriviri exacte, cât și aproximări, în care unele aplicații pot corecta atât ortografia, cât și stilul iar sistemele tehnice pot pune la dispoziție traduceri brute, dar imediate -, este categoric mai puțină nevoie de a impune reglementări pentru individul care se angajează în comunicarea scrisă și o nevoie chiar și mai scăzută de a insista asupra omogenității formatelor, a stilurilor și a formelor. Mai mult, în măsura în care normele regionale rămân valabile iar cooperarea este realizată la nivel internațional se pot forma rețele care să producă soluții pentru materiale didactice și mass-media, care mai apoi să fie transferate cu ușurință în formatele regionale aferente pentru distribuția la nivelul de bază.

Implicații pentru dezvoltarea resurselor

■ Acest din urmă argument înseamnă, în primul rând, că este cu siguranță posibil și preferabil ca, pentru producerea textelor și a materialelor didactice în limba romani, să fie urmată rețeaua internațională, chiar dacă acceptăm faptul că centrele operaționale ale producerii textelor sunt regionale și locale; nu există nicio contradicție între pluralismul regional și rețeaua internațională. Mai mult, după cum o arată și cercetarea noastră de mai sus, cele două merg mână în mână. Avem toate motivele să facem apel la un fond mai extins de talente, experiență și expertiză, stimulând dezvoltarea resurselor lingvistice pentru limba romani într-un context internațional.

Mai apoi, există o nevoie de resurse care să transmită un mesaj al pluralismului lingvistic și să-i ajute pe alți utilizatori ai limbii să dobândească îndemnare și încredere în a accesa diferitele variante și a alege între acestea. Însăși alfabetizarea este mai bine realizată în varianta de limbă pe care un om care învață – copil sau adult – o poate considera ca fiindu-i proprie. Dar predarea ulterioară a limbii poate și trebuie să încorporeze strategii prin care elevii să se acomodeze cu diferite forme ale limbii romani scrise. În Germania și în Republica Cehă, au fost deja produse și testate materiale didactice multilingvistice în limba romani², care au acționat drept catalizatori pentru ca elevii să-și cultive respectul și curiozitatea față de alte variante dialectale. Un fond central, electronic de resurse didactice le-ar permite profesorilor să aibă acces la o gamă largă de materiale, să le aleagă și să le adapteze pe cele care le-ar putea fi utile.

În fine, există nevoia de a fundamenta noile resurse lingvistice pe baza noilor tehnologii și de a beneficia la maximum de ceea ce poate oferi tehnologia. Chiar și programările la nivelul *macro*-urilor procesoarelor de text le pot permite utilizatorilor să convertească texte dintr-un sistem de scriere în altul. Prin implicarea în procesul de consultare a programatorilor profesioniști și a lingviștilor, procedurile pot fi dezvoltate astfel încât să faciliteze adaptarea textelor la diferite dialecte și convenții ortografice regionale și locale, păstrând astfel fondul de materiale. Posibilitatea unei distribuții mai largi a textelor – prin convertirea formatului și a stilului, prin editarea și publicarea la comandă locală – i-ar putea stimula mai mult pe scriitori să producă materiale de calitate în limba romani.

Nu mai e nevoie să amintim că acest fapt necesită îndemnare și consecvență în producția electronică a textelor. Este foarte important să se investească toate resursele disponibile pentru a le permite tuturor – aceluia care își asumă roluri manageriale și de autoritate în producția materialelor didactice și a altor texte – să urmeze cursuri adecvate pentru a dobândi abilități minime în tehnologia informației și să beneficieze de o echipă de tehnicieni și programatori experți. Acești tehnicieni experți ar putea fi angajați într-una sau în mai multe locații și ar putea fi disponibili pentru consultanță prin poșta electronică și întruniri ocazionale, încredințându-li-se obligația de a se documenta împreună cu rețeaua de scriitori, autori și publiciști cooptați ai materialelor în limba romani.

Dicționarele electronice sau alte mijloace didactice le pot oferi utilizatorilor avantaje similare și pot susține flexibilitatea, pluralismul în convențiile de scriere. Acest lucru a fost deja demonstrat de către *Romlex*, un proiect de colaborare internațională implementat la universitățile din Graz, Manchester, și Aarhus, cu fonduri comune de la Institutul pentru o Societate Deschisă și de la Cancelaria Austriei³. *Romlex* este un dicționar online multidialectal, acoperind 25 de variante romani și până la 15 limbi țintă. Ca o resursă dedicată pluralismului, este atât simbolică, cât și practică în a permite utilizatorului să aleagă între diferite variante dialectale când se introduce un cuvânt de căutare căruia să-i găsească definiția din dicționar. Această resursă îi permite utilizatorului, de asemenea, să acceseze un cuvânt titlu separat pentru vocabularul nou și să aleagă în fereastra pentru introducerea cuvintelor convenția ortografică preferată, în timp ce aplicația caută aproximări în baza de date. Spre deosebire de dicționarele convenționale, *Romlex* este o resursă „de jos în sus”, una care se definește prin nevoile utilizatorului, mai degrabă decât prin intenția de a-i impune acestuia o normă uniformă. *Romlex* oferă, în plus, un fond de dicționare dialect-dialect, dar și romani-limbă țintă, care pot fi tipărite și distribuite la cerere.

Chiar și pe termen scurt, luând în calcul accesul limitat la resursele electronice din multe zone în care limba romani face deja parte din programa școlară primară, încorporarea noilor tehnologii într-o

2 *Jekh du trin... romanes*, publicată în Hamburg de către Verlag für pädagogische Medien (1996), într-o serie de 12 broșuri în dialectele Lovari/Kelderash, Gurbet și Polsak Roma; *Co už umim*, publicată în Praga de către Fortuna publishers (1999), este un manual în dialectul romani est-slovac, lovari și cehă.

3 <http://romani.kfunigraz.ac.at/romlex/>, accesibil în curând și la adresa www.romlex.org.

rețea internațională strânsă, dedicată producției materialelor didactice și educaționale în limba romani va comporta mari avantaje: manuscrisele produse electronic pot fi editate într-o locație stabilită pentru beneficiul colaboratorilor de pe continent și convertite, la cerere, în variantele regionale potrivite. Pentru aceasta ar fi nevoie de:

- o rețea informațională prin care autorii participanți îi pot informa pe ceilalți (clienți) participanți în privința existenței unui anume manuscris sau text și le pot oferi acest text în formă electronică; astfel, clienții participanți pot depune o cerere de adaptare a respectivului text la propriul lor format local;
- o echipă de sprijin tehnic cu menirea de a deservi rețeaua de colaborări prin arhivarea materialelor depuse, convertind stilurile și formatele în funcție de cerere;
- o rețea de editori, capabilă să publice copii la cerere și să le distribuie în regiunile relevante.

Realizarea unui astfel de fond de resurse este de dorit, în primul rând, pentru producerea materialelor didactice și educaționale atât de necesare, dar ar putea fi, în principiu, extins și la alte tipuri de texte: traduceri, antologii sau periodice.

Este necesară o cercetare lingvistică mai profundă pentru a putea identifica cele mai relevante variante dialectale și ortografice. Baza de date Morfo-Sintactică Romani (RMS), de la Universitatea din Manchester, conține deja informații detaliate pentru cele peste 100 de variante diferite de romani, fiind un produs al colaborării internaționale între cercetători, studenți lingviști și pasionați locali ai limbii. Ea permite comparații lingvistice rapide între dialecte și oferă noi perspective pentru clasificarea dialectelor atât în scopuri academice, cât și practice. Informația pe care o cuprinde poate fi întrebuințată și la crearea unui program care să convertească textele dintr-un dialect în altul. Colaborarea strânsă dintre programatori și autorii de materiale didactice va face posibilă conceperea unui reper pentru compatibilitatea primară a textelor. Textele care respectă acest reper – deci, care sunt coerente și consecvente în forma dialectală și opțiunea ortografică, fiind compuse într-un format recognoscibil – ar putea fi convertite prin apăsarea unui buton.

Implicații pentru proiectul curricular

■ Multe dezbateri referitoare la programa școlară în limba romani sunt doar într-un stadiu incipient de planificare și la nivel de discuție. Printre acestea se găsesc chestiuni de principiu, precum utilitatea școlilor rome autonome *versus* integrarea în școlile majoritare. Unii o consideră pe prima o expresie a autonomiei culturale, în timp ce alții o consideră o formă de segregare, măsura de succes fiind integrarea. Indiferent de strategia educațională preferată, o serie de condiții se aplică totuși:

- educația în limba romani va continua să fie bilingvă, de vreme ce comunitățile de romi vor continua să se bucure de abilitățile bilingve care au constituit un câștig pentru ele vreme de secole, deoarece orice formă de educație va căuta să-i doteze pe elevi cu abilități de a acționa confortabil atât în interiorul propriului lor mediu romani, cât și în afara acestuia;
- oricare ar fi cadrul general, a preda limba romani solicită o rezervă de profesori calificați care să provină din interiorul comunităților rome și care să fie calificați nu doar în predarea generală, ci și în predarea limbii romani ca subiect; prin urmare, calificarea profesorilor în limba romani este o prioritate de vârf, iar o programă pentru calificarea profesorilor – la nivel național și pe cât posibil la nivel internațional – este o necesitate stringentă;
- predarea limbii romani nu este o procedură uniformă, deci nu se poate fundamenta pe o programă invariabilă. Predarea limbii romani trebuie mai degrabă să fie înscrisă în contextul relevant pentru profilul elevilor, nivelul acestora și în contextul și scopurile învățământului general. Programa reprezintă deci, o multitudine de activități posibile; provocarea este de a racorda activitățile potrivit situației și scopurilor.

Ultimul punct sugerează că materialele didactice trebuie să fie proiectate și selectate cu atenție, pentru a satisface diferite tipuri de contexte școlare. Unele dintre întrebările elementare cărora trebuie să li se răspundă când se elaborează o programă pentru predarea limbii romani sunt acestea:

- Sunt elevii vorbitori nativi de romani care folosesc această limbă în familiile lor și poate și cu semenii, sau sunt lipsiți de orice fel de abilități în romani și se presupune că trebuie să le dobândească în întregime prin programa școlară?
- Este limba romani mediul prin care se inițiază deprinderea cititului și a scrisului? Adică, elevii vorbesc și se întâlnesc pentru întâia oară cu cititul și scrisul în limba lor maternă, care este romani? Acești elevi sunt deja familiarizați cu conceptele alfabetizării la momentul în care încep studiul limbii romani ca subiect, având deja deprinse principiile de bază ale cititului și ale scrisului în limba de stat?
- Este scopul programului acela de a preda limba romani ca subiect – fie ca limbă străină, fie ca limbă maternă – sau are intenția de a preda și subiecte generale (cum ar fi istoria sau cultura romani) în limba romani?
- Sunt acești cursanți copii sau adulți?

Multor astfel de materiale didactice produse până acum le lipsește un public țintă și direcții de predare clar definite. Și totuși, definirea acestora este crucială pentru proiectul programei și succesul ei. Astfel, elevii care pot vorbi romani și care folosesc limba în mod activ în familie și în comunitate vor avea nevoie de pregătire în scrierea și citirea limbii, dar nu și în memorarea vocabularului de bază sau a inflexiunilor gramaticale. Pe de altă parte, elevii care nu vorbesc limba (fie că sunt de origine romă, fie *gadjo* care se înscriu la clasele de romi) vor avea nevoie de exerciții extinse de gramatică și vocabular.

Elevii bilingvi care deja au învățat să citească și să scrie în limba de stat vor fi nevoiți să introducă sunetele specifice și în regulile ortografice ale limbii romani, dar nu și în principiul reprezentării grafemice și a construcției silabice ca atare. Pe de altă parte, dacă elevii sunt monolingvi sau virtual monolingvi în romani la vârsta la care trebuie să meargă la școală, alfabetizarea (învățarea principiilor de bază ale abilității de a citi și a scrie) ar trebui să se facă în limba romani – nimeni nu poate învăța să citească și să scrie într-o limbă pe care nu o poate vorbi și înțelege! A-i forța pe copii să deprindă cititul și scrisul în limba oficială a statului în care aceștia abia sunt semi-vorbitori este de așteptat să cauzeze performanțe slabe, alienare și deseori segregarea ulterioară în clase ajutoare separate, creând un cerc vicios al deprinderii privațiunilor și excluderii sociale.

A preda limba romani nu e același lucru cu a preda diverse subiecte în romani, chiar dacă învățarea tematică extinde orizontul învățării limbii atunci când analizăm prioritățile curriculare, trebuie să alegem cu atenție scopurile programului și să proiectăm materialele în concordanță cu acestea. În această privință, este foarte important ca sferelor de cunoaștere existente ale elevilor să li se acorde atenția cuvenită. Unul dintre marile avantaje ale educației în limba maternă, și motivul pentru care este considerată ca parte a „drepturilor omului”, este acela că numai educația primară în limba maternă îi asigură copilului care intră la școală capacitatea să realizeze o conexiune pozitivă între abilitățile sale cognitive dobândite înainte de a intra la școală și conținutul programei școlare și să o folosească pe prima drept o punte pentru abordarea celeilalte. Impunerea încă de la începutul carierei școlare a unei limbi în care copilul se simte străin trasează o linie de demarcație între cunoașterea anterioară și cunoașterea curriculară. În acest sens, materialele didactice adresate copiilor trebuie să se diferențieze de cele adresate adulților și în conținutul, și în abilitățile asupra cărora insistă.

Cum poate fi integrat conceptul de pluralism lingvistic în curricula limbii romani? Urmând principiul alfabetizării în limba maternă, trebuie să ne asigurăm că copiii au acces la clase în care să scrie și să citească în limba maternă – și nu orice formă de romani, ci varianta care este cea mai apropiată de cea vorbită în mediul nativ al copilului. Desigur, acest lucru poate crea probleme, mai ales în zonele în care sunt vorbite mai multe dialecte romani distincte. Astfel de zone nu sunt, totuși, nenumărate, iar printr-o analiză amănunțită asupra comunităților „problematic”, dacă este realizată de către profesori locali în colaborare cu lingviști, am putea fi capabili să identificăm principalele variante și să ne asigurăm că materialele didactice sunt disponibile pentru fiecare.

Chiar și în acele situații în care alfabetizarea inițială ar putea avea loc în romani, o tranziție către limba de stat ar trebui să aibă loc cât de curând, pentru a se asigura faptul că elevii rămân în contact cu programa națională generală. Dar educația limbii romani poate și trebuie să continue. Dată fiind penuria de materiale disponibile în limba romani, unele texte vor fi mai degrabă selectate din afara regiunii imediate, sau chiar din afara țării. Un avantaj al gestionării de către o rețea internațională a unui fond recunoscut de resurse educaționale este acela că materialele ar putea fi autorizate în avans de către ministerele de educație în cauză, permițându-le profesorilor să aleagă materiale conforme cu nevoile lor imediate. Astfel, gradual, faza imediat următoare deprinderii și exersării cititului și scrisului ar putea include mos-

tre de texte scrise în alte formate, în alte convenții ortografice sau în alte dialecte, reprezentând probabil un tablou al culturii, al folclorului și al modurilor de viață ale romilor din alte regiuni și chiar din alte țări. Elevii se vor obișnui să citească texte în alte forme ale limbii romani și se vor familiariza într-o oarecare măsură cu imaginile altor populații rome. În acest fel, pluralismul poate fi un vehicul pentru consolidarea interesului, a respectului și a solidarității reciproce.

Rolul experților și ajutorul extern

■ În schița programatică prezentată în secțiunile anterioare, rolul principal le revine celor care se găsesc în centrul mișcărilor pentru limba romani: scriitorii și profesorii care cultivă limba și îi promovează întrebuințarea. Dar, în afara acestui nucleu de pionieri ai limbii, mai există persoane care-și pot oferi expertiza și sprijinul. Să revedem o listă cu elementele prioritare de pe agenda implementării. Am identificat următoarele necesități:

- recunoașterea oficială a drepturilor lingvistice romani și sprijin guvernamental pentru conceperea programei, pentru mass-media, pentru traduceri și pentru cercetare;
- facilități de specializare și programă pentru specializarea cadrelor care vor preda limba romani;
- dezvoltarea de concepte curriculare menite să se plieze pe diferite situații de predare și dezvoltarea de materiale educaționale în regiuni individuale;
- evaluarea situațiilor bilingve sau dialectale în zonele relevante, pentru a ajuta la alegerea curriculumului și a formei materialelor didactice;
- un fond internațional de resurse didactice, autorizate în mod ideal sau parțial de către ministerele educației, care să fie accesibil profesorilor și responsabililor curriculari;
- pregătirea profesorilor și a celor responsabili pentru conceperea programei în abilitățile de bază ale tehnologiei informației și activități de rețea pentru a încuraja legăturile și schimburile între ei;
- punerea în comun a textelor și a resurselor electronice, precum și dezvoltarea de noi resurse de predare și învățare, cu adaptări pentru regiuni specifice;
- pentru realizarea celei din urmă, elaborarea unor repere pentru compatibilitatea textuală și crearea unei echipe de sprijin tehnic și științific pentru a facilita schimbul și adaptarea resurselor.

Lingviștii joacă un rol într-o gamă largă de activități, conectate direct la această agendă. În primul rând, este necesară o cercetare mai aprofundată a diferențelor dintre variatele dialecte romani, cu scopul de a fi capabili să oferim recomandări cu privire la gradul în care materialele pot fi compatibile cu sau comprehensibile unei anumite audiențe. O astfel de cercetare ar implica atât documentația asupra structurilor anumitor dialecte (sunete, gramatică și lexic), precum și observarea repertoriilor lingvistice și a dialectelor întrebuințate în anumite comunități. Sunt necesare mai multe observații și evaluări ale procesului de codificare în regiuni și locații specifice pentru a evalua impactul mass-mediei, al educației și al noilor tehnologii, dar și pentru a putea menține politica lingvistică în contact cu evoluțiile din teren. De un interes aparte și necesare sunt acele observații nemediate despre comunicarea între vorbitorii diferitelor dialecte, asupra cărora s-au făcut foarte puține studii; acestea ne-ar permite să evaluăm șansele și obstacolele în calea comprehensibilității reciproce. Pregătirea în conceptele fundamentale ale lingvisticii romani ar trebui să facă parte din orice programă serioasă de calificare a cadrelor didactice, iar lingviștii trebuie să-și aducă contribuția la elaborarea unei astfel de curricule. În fine, dezvoltarea unor unelte lingvistice – precum dicționarele sau gramaticile, de importanță majoră pentru lingvistica aplicată și descriptivă – sunt vitale pentru îmbogățirea resurselor de predare și învățare a limbii romani.

Pe lângă expertiza profesională a lingviștilor, o componentă crucială în orice rețea de limbă romani este sprijinul organizațiilor multilaterale și cel al fundațiilor. Doar acestea pot oferi ajutorul financiar și logistic pe termen mediu și lung, necesar pentru a asigura continuitatea în procesul schimbului de idei și colaborarea creativă între profesori, responsabili educaționali, specialiști academici și tehnici, și doar ele pot garanta un mediu favorabil relativ liber de diversele presiuni ale administrațiilor locale și naționale, fiind devotate în aceeași măsură îmbunătățirii resurselor și a oportunităților.

Perspective de viitor

■ Limba romani este una transnațională. Pentru beneficiul utilizatorilor ei, cei implicați în trasarea și implementarea politicilor lingvistice romani trebuie să se înscrie într-un curs al cooperării transnaționale. Ei trebuie să formeze o rețea organică pentru a inspira și a ajuta, dar nu pentru a dirija și a controla. Obligația lor imediată este de natură practică: să întrețină dezvoltarea și extinderea cititului și a scrisului în limba romani. Pentru a funcționa în armonie cu eforturile continue și cu imensa rezervă de talente și energie care este deja implicată în promovarea alfabetizării în limba romani, responsabilii cu politica lingvistică au de înfruntat o provocare aparte: trebuie să desprindă limba de afilierile sale ideologice. Alfabetizarea nu trebuie receptată ca fiind doar o expresie a consolidării loialității față de o autoritate centrală, nici ca o acceptare a unui set de norme prefabricate și impuse. Aceasta ar trebui, mai degrabă, privită drept un spațiu deschis negocierii între participanții la comunicarea interactivă; un spațiu pe care participanții sunt capabili să-l modeleze conform propriilor lor nevoi și dorințe. Scopul educației lingvistice este să le ofere utilizatorilor limbii abilitățile de care au nevoie pentru a exercita dreptul de proprietate asupra limbii ca mijloc de expresie și comunicare. Utilizatorii limbii romani au făcut o alegere în favoarea pluralismului lingvistic. Este de datoria experților să-i sprijine în realizarea opțiunii lor.

Bibliografie

BAKKER, Peter – ROOKER, Marcia

2001 *The political status of the Romani language in Europe*. Mercator Working Papers 3, Barcelona, CIEMEN [www.ciemen.org/mercator/pdf/wp3-def-ang-PDF].

COURTHIADE, Marcel

1990 Les voies de l'émergence du romani comun. *Études Tsiganes* 36, 26–51.

FRIEDMAN, Victor A.

1999 The Romani language in the Republic of Macedonia: status, usage, and sociolinguistic perspectives. *Acta Linguistica Hungarica* 46, 317–339.

HALWACHS, Dieter W.

1996 *Verschriftlichung des Roman*. (Arbeitsbericht 2 des Projekts Kodifizierung und Didaktisierung des Roman). Oberwart, Verein Roma.

HALWACHS, Dieter – ZĂTREANU, Mihaela

2004 Romani in Europe. [http://www.coe.int/T/F/Coop%20ration_culturelle/education/Enfants_Roms-Tsiganes/report.pdf?L=F].

HANCOCK, Ian F.

1993 The emergence of a union dialect of North American Vlax Romani, and its implications for an international standard. *International Journal of the Sociology of Language* 99, 91–104.

HÜBSCHMANNOVÁ, Milena

1995 Trial and Error in written Romani on the pages of Romani periodicals. In: MATRAS, Yaron (ed.): *Romani in contact*. Amsterdam, Benjamins, 189–205.

HÜBSCHMANNOVÁ, Milena – NESTUPNÝ, Jiří V.

1996 The Slovak-and-Czech dialect of Romani and its standardization. *International Journal of the Sociology of Language* 120, 85–109.

JUSUF, Šaip – KEPESKI, Krume
1980 *Romani gramatika*. Skopje, Naša Kniga

KOCHANOWSKI, Vania de Gila
1995 Romani language standardization. *Journal of the Gypsy Lore Society*, fifth series 5, 97–107.

MATRAS, Yaron
1999 Writing Romani: The pragmatics of codification in a stateless language. *Applied Linguistics* 20, 481–502.
2002 *Romani: A linguistic introduction*. Cambridge University Press, Cambridge.

DESPRE INSTITUTUL PENTRU STUDIAREA PROBLEMELOR MINORITĂȚILOR NAȚIONALE

ABOUT THE ROMANIAN INSTITUTE FOR RESEARCH ON NATIONAL MINORITIES

A NEMZETI KISEBBSÉGKUTATÓ INTÉZETRŐL

INSTITUTUL PENTRU STUDIAREA PROBLEMELOR MINORITĂȚILOR NAȚIONALE (ISPMN) funcționează ca instituție publică și ca personalitate juridică în subordinea Guvernului și în coordonarea Departamentului pentru Relații Interetnice. Sediul Institutului este în municipiul Cluj-Napoca.

■ Scop și activități de bază

studierea și cercetarea inter- și pluridisciplinară a păstrării, dezvoltării și exprimării identității etnice, studiarea aspectelor sociologice, istorice, culturale, lingvistice, religioase sau de altă natură ale minorităților naționale și ale altor comunități etnice din România.

■ Direcții principale de cercetare

Schimbare de abordare în România, în domeniul politicilor față de minoritățile naționale: analiza politico-instituțională a istoriei recente;
Dinamica etno-demografică a minorităților din România;
Revitalizare etnică sau asimilare? Identități în tranziție, analiza transformărilor identitare la minoritățile etnice din România;
Analiza rolului jucat de etnicitate în dinamica stratificării sociale din România;
Patrimoniul cultural instituțional a minorităților din România;
Patternuri ale segregării etnice;
Bilingvismul: modalități de producere, atitudini și politici publice;
Noi imigranți în România: modele de încorporare și integrare;

The ROMANIAN INSTITUTE FOR RESEARCH ON NATIONAL MINORITIES (RIRNM) is a legally constituted public entity under the authority of the Romanian Government. It is based in Cluj-Napoca.

■ Aim

The inter- and multidisciplinary study and research of the preservation, development and expression of ethnic identity, as well as social, historic, cultural, linguistic, religious or other aspects of national minorities and of other ethnic communities in Romania.

■ Major research areas

Changing policies regarding national minorities in Romania: political and institutional analyses of recent history;
Ethno-demographic dynamics of minorities in Romania;
Identities in transition – ethnic enlivening or assimilation? (analysis of transformations in the identity of national minorities from Romania);
Analysis of the role of ethnicity in the social stratification dynamics in Romania;
The institutional cultural heritage of minorities in Romania;
Ethnic segregation patterns;
Bilingualism: ways of generating bilingualism, public attitudes and policies;
Recent immigrants to Romania: patterns of social and economic integration.

A kolozsvári székhelyű, jogi személyként működő NEMZETI KISEBBSÉGGKUTATÓ INTÉZET (NKI) a Román Kormány hatáskörébe tartozó közintézmény.

■ Célok

A romániai nemzeti kisebbségek és más etnikai közösségek etnikai identitásmegőrzésének, -változásainak, -kifejeződésének, valamint ezek szociológiai, történelmi, kulturális, nyelvészeti, vallásos és más jellegű aspektusainak kutatása, tanulmányozása.

■ Főbb kutatási irányvonalak

A romániai kisebbségpolitikában történő változások elemzése: jelenkortörténetre vonatkozó intézménypolitikai elemzések;

A romániai kisebbségek népességdemográfiai jellemzői;

Átmeneti identitások – etnikai revitalizálás vagy asszimiláció? (a romániai kisebbségek identitásában végbemenő változások elemzése);

Az etnicitás szerepe a társadalmi rétegződésben;

A romániai nemzeti kisebbségek kulturális öröksége;

Az etnikai szegregáció modelljei;

A kétnyelvűség módozatai, az ehhez kapcsolódó attitűdök és közpolitikák;

Új bevándorlók Romániában: társadalmi és gazdasági beilleszkedési modellek.

A apărut/Previous issue/Megjelent:

■ Nr. 1.

Kiss Tamás – Csata István: *Evoluția populației maghiare din România. Rezultate și probleme metodologice. Evolution of the Hungarian Population from Romania. Results and Methodological Problems*

■ Nr. 2.

Veres Valér: *Analiza comparată a identității minorităților maghiare din Bazinul Carpatic. A Kárpát-medencei magyarok nemzeti identitásának összehasonlító elemzése.*

■ Nr. 3.

Fosztó László: *Bibliografie cu studiile și reprezentările despre romii din România – cu accentul pe perioada 1990–2007.*

■ Nr. 4.

Remus Gabriel Anghel: *Migrația și problemele ei: perspectiva transnațională ca o nouă modalitate de analiză a etnicității și schimbării sociale în România.*

■ Nr. 5.

Székely István Gergő: *Soluții instituționale speciale pentru reprezentarea parlamentară a minorităților naționale*

■ Nr. 6.

Toma Stefánia: *Roma/Gypsies and Education in a Multiethnic Community in Romania*

■ Nr. 7.

Marjoke Oosterom: *Raising your Voice: Interaction Processes between Roma and Local Authorities in Rural Romania*

■ Nr. 8.

Horváth István: *Elemzések a romániai magyarok kétnyelvűségéről*

■ Nr. 9.

Rudolf Gräf: *Arhitectura roma în România*

■ Nr. 10.

Tódor Erika Mária: *Analytical aspects of institutional bilingualism. Reperele analitice ale bilingvismului instituțional*

■ Nr. 11.

Székely István Gergő: *The representation of national minorities in the local councils – an evaluation of Romanian electoral legislation in light of the results of the 2004 and 2008 local elections. Reprezentarea minorităților naționale la nivel local – O evaluare a legislației electorale românești pe baza rezultatelor alegerilor locale din 2004 și 2008*

■ Nr. 12.

Kiss Tamás – Barna Gergő – Sólyom Zsuzsa: *Erdélyi magyar fiatalok 2008. Közvélemény-kutatás az erdélyi magyar fiatalok társadalmi helyzetéről és elvárásairól. Összehasonlító gyorsjelentés. Tinerii maghiari din Transilvania 2008. Anchetă sociologică despre starea socială și așteptările tinerilor maghiari din Transilvania. Dimensiuni comparative*

În pregătire/Next issues/Előkészületben:

■ Nr. 14.

Sorin Gog: *Cemeteries and Dying in a Multi-religious and Multi-ethnic Village from the Danube Delta*

